

Gnostilaisuudesta

(Ote Janna Kantolan väitöskirjasta ”Tanssi yöhön, pimeään. - Gnostilaiset teemat Pentti Saarikosken Tiarnia-sarjassa”. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1998.)

Etymologisesti sanat *gnostilaisuus* ja *gnostisismi* - jotka ovat myöhempiä aikoina käyttöön otettuja termejä - johtuvat kreikan kielen sanasta *gnostikos* (*γνωστικός*), ”hän joka tietää”, tai ”hän joka kykenee tietämään”¹³. Käsitteenä se oli harvinainen kreikkalais-roomalaisissa uskonnollisissa teksteissä (Smith 1981, 800). Yleisin lieneekin käsitys gnostilaisuudesta läheisesti varhaiseen kristillisyyteen liittyvänä ilmiönä, siitäkin huolimatta, että gnostilaisuus oli voimakkaasti myös pakanallisen ajattelun virtaus. On lisäksi syytä olettaa, että jo termi *gnostikos* on peräisin ennen muuta platonilais-pythagoralaisesta traditiosta (ibid.).

Esimerkiksi englannin kielessä voidaan kuitenkin ’uskonnollinen’ gnostilaisuus (*gnostic religion*) erottaa laaja-alaisemmasta gnostisismista (*gnosticism*). Toisaalta saksan kielessä substantiivi *Gnosis* merkitsee ylipäätään ’oppia’ tai ’salaoppia’ - myös laajempaa oppia gnostilaisuudesta - kun taas termi *Gnostizismus* toimii suomen kielen sanan *gnostilaisuus* kaltaisena, suppeampana käsitteenä.¹⁴ Myös englannin kielessä voidaan sanaa ’Gnosis’ käyttää merkitsemässä laajempaa, gnostilaisuuteen liitettävissä olevaa salaoppia¹⁵, joskin sanan käyttö tässä merkityksessä on harvinaista. Messinan kollokviossa vuonna 1966 pyrittiin selventämään gnostisismiin liittyvää terminologista hämäryyttä. Tällöin määritely jako ’gnostisismiin’ ja ’gnosikseen’ on edellä esitetyn saksankielisten termien *Gnostizismus* ja *Gnosis* välisen eron kaltainen¹⁶ ja puhtaasti teologinen. Laajemmassa, lähinnä ei-teologisessa merkityksessään gnostilaisuus/gnostisismi on ollut liitettävissä yhtä lailla vaihteleviin tieteenaloihin - psykologiaan, politiikantutkimukseen, filosofiaan - kuin kirjallisuuteen ja sen tutkimukseen.¹⁷ Tämänkaltainen komparatiivinen näkökulma, ja ylipäätään gnostilaisuuden ongelman yleistäminen, on toisaalta tulosta gnostilaisuuden asettamisesta sen historialliseen kontekstiin ja tästä

johtuvaan käsitykseen, jonka mukaan gnostilaisuus ei enää ole ainoastaan kirkkohistoriallinen käsite ja että kristillisyyteen kiinteästi liittyvä gnostilaisuuden haara on ainoastaan yksi niistä virtauksista, joita voi luonnehtia gnostilaisiksi.¹⁸ Gnostilaisuuden ongelmaa koko laajuudessaan ei kuitenkaan voida ottaa tarkasteltavaksi tässä tutkimuksessa. Siksi rajaan 'gnostilaisuuden' ymmärrettäväksi uskonnollisessa merkityksessään kristillisestä kontekstistaan käsin,¹⁹ silloinkin, kun suhteutan sitä kristinuskon ulkopuolisiin virtauksiin. Etenen tästä lähtökohdasta kuitenkin kohti kirjallisuustieteessäkin hyödynnettyä ja väljemmin ymmärrettyä 'gnostisismien' käsitettä.²⁰

Termi *gnostilaisuus* ei määriy tarkasti, kuten edellä esitetystä on voinut huomata: se viittaa moniin eri traditioihin ja on siten myös monista traditioista nouseva ajatussuuntaus. Ilmiönä se oli 1.-3. vuosisadoilla laajalle levinnyt; kuten kristinusko, myös gnostilaisuus vastasi vallitsevien olosuhteiden herättämiin kysymyksiin ja juuri tästä syystä voi huomata sen purkautuneen samanaikaisesti monissa eri konteksteissa, muodoissa ja eroavilla kielialueilla.²¹ On kuitenkin muistettava, että *gnostilaisuus* on nimitys, jolla vasta myöhempien aikojen kirjoittajat niputtivat yhteen toisistaan melko etäälläkin olevia uskonnollisia virtauksia. Samoin on myös syytä painottaa, että gnostilaisuutta tunnettiin pitkään ainoastaan toisen käden lähteiden kautta: kirkkoisien poleemisten kirjoitusten - joihin sisältyi vain niukasti suoria lainauksia gnostilaisista teksteistä - perusteella. Vasta vuodesta 1945 on Egyptissä, Nag Hammadissa, tehdyn tekstilöydöksen ansiosta ollut mahdollista lukea alkuperäisiä gnostilaisia tekstejä, mm. edellä mainittua, Saarikoskenkin tuntemaa *Tuomaan evankeliumia*. Varhaisimmissa spekulatioissa painotettiin Hans Jonaksen mukaan käsitystä gnostilaisuudesta kristinuskon hellenisointina tai kreikkalaisen filosofian väärinymmärtämisenä. Vasta myöhemmin huomattiin gnostilaisuuden yhteydet paitsi kreikkalaiseen ajatteluun, myös babylonialaisiin, egyptiläisiin ja iranilaisiin lähteisiin sekä näiden ja juutalaisten ja kristinuskon elementtien välisiin kombinaatioihin. Gnostilaisuuden synkronistisen luonteen vuoksi kaikkia näitä yhdistelmiä voidaan tukea eri lähteiden avulla; mikään niistä ei kuitenkaan yksin ole

täysin tyydyttävä, eikä toisaalta niiden kaikkien yhdistelmäkään, sillä tällöin gnostilaisuuden autonominen, olennainen osa unohtuisi näiden vaihtelevien elementtien muodostamaan mosaiikkiin. (1991, 33.)

Keskeinen kysymys gnostilaisuutta määriteltäessä on myös sen suhde kristinuskoon: on pohdittu, onko gnostilaisuus kristinuskosta sen ensimmäisinä vuosisatoina erkaantunut harha-oppi, vai onko se täysin siitä erillinen, jo varhaisempi uskonto, jolla oli oma sanomansa ja joka päinvastoin olisi vaikuttanut kristinuskon muotoutumiseen (Filoramo 1990, 10). Selvää tuntuisi sen sijaan olevan, että gnostilaiset elementit ovat läheisessä yhteydessä Kabbalaan (Jonas 1991, 33). Gershom Scholem painottaa, että jotkin gnostilaisuuden merkittävistä impulsseista kytkeytyvät juuri juutalaisuuteen, joskin usein reagoimalla sitä vastaan (1965, 98). Alkuperään liittyvät kysymykset ovat osaltaan olleet hämärtämässä gnostilaisuuden määrittelyä. 1800-luvulla oli teologien piirissä vallalla käsitys, jonka mukaan gnostikot olivat kristinuskon ensimmäisiä filosofejia. Kirkkohistorioitsija Adolf von Harnack (1851-1930) piti gnostikkoja ensimmäisinä teologeina ja gnostilaisuutta kristinuskon hellenisointina. Näkemys väistyi vasta 1900-luvun alussa, jolloin gnostilaisuuden alkuperää alettiin etsiä idästä, idän mysteeriuskonnoista. (Filoramo 1990, 11.) Muutoksen gnostilaisuuden tutkimuksessa ja ymmärtämisessä sai aikaan juuri edellä referoitu Hans Jonas, joka klassisissa teoksissaan *Gnosis und spätantiker Geist* ja *The Gnostic Religion*²² tarkasteli gnostilaisuutta siitä itsestään käsin ja jonka näkemyksessä gnostilaisuuden dualistinen luonne korostui,²³ myös tavalla, jota on myöhemmin kritisoitu.²⁴ Käänteentekeväenä gnostilaisuuden tutkimuksen osalta voidaan kuitenkin pitää Jonaksen teoksensa *The Gnostic Religion* toiseen painokseen (1962) kirjoittamaa epilogia *Gnosticism, Nihilism and Existentialism*²⁵, jossa historiallinen näkökulma vaihtuu komparatiiviseksi; gnostilaisuus modernin maailman ja sen filosofisten virtausten ymmärtämisen välineeksi. Näen, että Juuri tähän Jonaksen avaamaan näkökulmaan vertautuvat useimmat tutkimukset, joissa gnostilaisuus on asetettu dialogiseen suhteeseen kaunokirjallisten tekstien kanssa.

Huolimatta gnostilaisuuden käsitteen monitulkintaisuudesta, voidaan gnostilaisiksi kutsutuissa teksteissä nähdä yhteisiä piirteitä. Fundamentaalin kysymys gnostilaisissa teksteissä - gnostilaisessa filosofiassa - on suhde pahaan, sen alkuperään ja olemassaolon tarkoitukseen (*unde malum et quare?*).²⁶ Ajatus pelastuksesta maailmasta ja pahasta *gnosiksen* kautta on kuitenkin gnostilaisten tekstien yhteisistä piirteistä merkittävin. Henri-Charles Puech toteaa, että gnostilaisiksi tai gnostisismiksi voidaan kutsua sellaista uskonnollista ajattelua, joka pohjautuu kokemukseen pelastuksesta *gnosiksen*, 'tiedon' kautta.²⁷ Antiikissa, klassisessa kreikan kielessä - Platonin teksteissä - ilmaistaan termillä *gnosis* (γνωσις) ja verbillä *gignosko* (γίγνομαι) todellista tietoa 'siitä mikä on' (τὰ ὄντα) vastakohtana pelkälle aistihavainnolle (αἰσθησις) tai mielipiteelle, jonka totuudesta ei ole varmuutta (δοξά). Toisin kuin käsitettä *episteme* (ἐπιστήμη) ei *gnosista* juurikaan käytetä absoluuttisessa mielessä: se korostaa pikemminkin tietämistä kuin tietoa itseään. Usein termiä *gnosis* käytetään ilmaisemaan tietoa, joka alkaa visuaalisesta, suorasta havainnosta ja joka on saavutettu keskustelun tai dialektiikan avulla: tieto näkymättömistä realiteeteista saavutetaan mielen avulla. Gnostilaisuuden sanastossa termi *gnosis* koee transformaation: sitä käytetään absoluuttisessa mielessä ilmaisemaan eräänlaista meta-rationaalista tietoa, joka on jumalainen lahja ja sisältää itsessään pelastuksen sen saavuttavalle. (Filoramo, 38-39.) Gnosiksen kautta gnostikko tavoittaa ihmisielun jumalaisen osan ja on tällöin yhtä Jumalan kanssa.

Pelastukseen johtavan gnosiksen lisäksi voidaan yhteisenä piirteenä gnostilaisiksi luonnehdittujen tekstien luonteessa pitää ontologista dualismia: selkeimmillään se on esillä gnostilaisissa mytologioissa. Näissä tarinoissa toistuu ajatus jumalaisesta kipinästä ihmisyydessä ja sen joutumisesta vihamieliseen varjojen maailmaan, jossa se unohtaa todellisen kotinsa, jonne se kuitenkin alitajuisesti kaipaa (Filoramo 1990, 38). Maailman pimeydestä takaisin alkuperäänsä ihmisielun jumalaisen kipinän johdattaa pelastajahahmo, joka paljastaa sille sen todellisen alkuperän ja vihamieliseen varjojen maailmaan kuulumattomuuden

(ibid.). Pelastaja on gnostilaisissa mytologioissa usein enkeli tai valohahmo, joka jumalaisen valon ruumiillistumana johdattaa ihmisen takaisin Jumalan luo. Hans Jonas painottaa tämän edellä symbolisesti esitetyn transsendentaalisen, syvimmän lähtökohdan löytämisen ja tämän merkityksen äärimmäisen korostamisen keskeisyyttä gnostilaisen ajattelun ilmentäjänä (1991, 124). On kuitenkin todettava, että vaikka edellä esitetyn kaltaiset pelastajahahmot liittyvätkin usein kiinteästi gnostilaiseen mytologiaan, ei niihin sisältyvä metaforinen 'jumaluuteen palaaminen' sinällään vielä määritä gnostilaisuutta, sillä myöhäisantiikin uskonnollisissa virtauksissa tämänkaltainen metaforiikka toistui lähes poikkeuksetta (Deutsch 1995, 25). Myös kabbalisticissa myyteissä on yhteneviä piirteitä vastaavan vertauskuvallisuuden kanssa (Scholem 1965, 107). Henri-Charles Puech puolestaan on tulkinnut gnostilaisuuden mytologisten tarinoiden kuvastoa suhteessa itseään etsivään ihmiseen: hänen mukaansa jokainen gnostilainen myytti rakentui ihmisen, ei Jumalan ympärille (Quispel 1980, 22). Puechin tulkinta liittyy ilmeisellä tavalla gnostilaisuuden implikoimaan ajatukseen jumaluudesta ihmisessä itsessään. Näkökulmien erot pohjautuvat käsitteen 'Jumala' määrittelyyn, tapaan ymmärtää se.

Viitteet

- 1 Teemalla Teemalla tarkoitan 'käsiteltäviksi annettuja', runoihin asetettuja aiheita. Kreikan *thema-sana* johtuu verbistä Τιθημι, asettaa: siihen nojaten tarkoitan teemalla runoihin asetettujen aiheiden ajatuksellista sisältöä.
- 2 (ibid.)
- 3 Kuten H.K. Riikonen kirjoittaa teoksessaan *Paikkoja ja myyttejä* (1996, 98) on Gravesin teoksella ollut huomattava merkitys 1900-luvun jälkipuoliskon lyriikassa. Mielenkiintoisin Saarikosken runouden kannalta on tässä mielessä Charles Olson, jonka tuotantoa kohtaan Saarikoski osoitti jo kuusikymmentäluvulla mielenkiintoa, mutta myös myöhemmin, kuten tutkimuksessani osoitan.
- 4 Tiarnia-sarjan runot muodostavat usein temaattisia rykelmiä, toisiinsa läheisesti liittyviä, peräkkäin tai vierekkäin asetettuja runoja (Riikonen 1992, 16): näin myös 'Troija-runojen' osalta. Tanssilattia *vuorella* -kokoelman runoa XXVIII jatkavat samaan aihepiiriin liittyvät runot XXIX ja XXX.
- 5 Saarikosken kiinnostusta gnostilaisuutta kohtaan minulle korosti Kirsti Simonsuuri; hän myös ehdotti gnostilaisuuden teemaa Saarikosken myöhäistuotantoa käsittelevän pro gradu -tutkielmani (1996) aiheeksi.
- 6 *Tuomaan evankeliumi* on myös merkittynä Saarikosken kirjaston luetteloon. Kirjasto, jonka luettelo on Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkistossa, käsittää 1800 teosta. Luettelo, jonka on Mia Bernerin pyynnöstä tehnyt Helena Saarikoski, koostuu niistä kirjoista, jotka Pentti Saarikoskella oli työpöydällään ja kirjahyllyssään TjörninValsängissä hänen kuollessaan elokuussa 1983 Joensuussa. Saarikosken hallussa ollut *Tuomaan evankeliumi* oli Johannes Seppälän käännös, joka ei ilmeisesti käännöksenä tyydyttänyt häntä, kun hän toisaalla suunnitteli tekevänsä siitä uuden käännöksen: myös vuonna 1992 ilmestyneen *Tuomaan evankeliumin* laitoksen toimittajat mainitsevat, että Seppälän käännös "ei valitettavasti ole hyvää yleiskieltä ja sisältää myös selviä käännösvirheitä" (Huuhtanen et al. 1994, 18).

- 7 Ks. tuonnempana.
- 8 Esseessään Viimeinen sana (1983) Saarikoski totesi kääntävänsä juuri *Tuomaan evankeliumin*, jos kääntäisi jotakin Jeesuksesta kertovaa - hänestä kaanonin ulkopuolelle suljettu Tuomaan evankeliumi oli evankeliumeista paras (sit. Berner, P.S. *Merkinötjää suruvuodelta*).
- 9 Saarikoski mainitsee teoksen toistuvasti proosateoksessaan Asiaa tai ei.
- 10 Nämä päiväkirjat on julkaistu myös ruotsiksi, erillisenä niteenä, otsikolla *Dagarna i Kerlin* (Saarikoski 1997).
- 11 Gnostilaisuuden käsitteestä tutkimukseni kontekstissa tarkemmin myöhemmin.
- 12 Seuraavassa esityksessäni gnostilaisuudesta ei ole mahdollista laajemmin esitellä kaikkia gnostilaisuuteen liitettävissä olevia eri tekstejä ja 'koulukuntia' hieman eroavine oppeineen. Näistä lähemmin ks. Jonas 1991, 101-236 (Simon Magus, Marcion, Poimandres, Valentinus, Mani).
- 13 "The claim to be a gnostikos was rather to be capable of knowing than to possess particular items of information." (Smith 1981, 801.)
- 14 Käytössä on ollut myös termi *Gnostik*, jolla siis myös on tarkoitettu 'oppia Gnosiksesta'.
- 15 Kuten esimerkiksi June Singer artikkelissaan ' Jung's Gnosticism and Contemporary Gnosis.' (1987).
- 16 Vrt. myös ranskan kielen termit *la gnose* ja *le gnosticisme*: "le gnosticisme" on analoginen ilmaisun "la gnose judeo-chretienne" kanssa. Ks. *Encyclopedie philosophique universelle*. Ks. myös Puech 1978a, 163.
- 17 'Gnostilaiseksi' on luonnehdittu - eri yhteyksissä, eri perustein - niinkin eroavia aiheita kuin esim. Hitlerin ideologiaa ja Jungin ajattelua. Ks. Paldiel, Mordecai 1992 (*Dualism and genocide: The 'religious' nature of Hitler's antisemitism*. Dissertation abstracts international 44/01. p. 199. July/1983), Segal 1992 ja Singer 1987.
- 18 Puech 1978a, 163.

- 19 Gnostilaisuus uskonnollisena ilmiönä on paitsi historiallinen, myös nykyaikainen. June Singer korostaa kuitenkin, että gnostilaisuuden keskeinen sisältö vastustaa uskontoihin sisältyvää institutionalisoivaa pyrkimystä. Pikemminkin kuin uskonnoksi voi nykyaikaista gnostilaisuutta luonnehtia näkökulmaksi, jossa spirituaaliset arvot tehostuvat suhteessa materialistisiin. (1987, 90.)
- 20 Gnostisismista kirjallisuustieteellisessä kontekstissaan seuraavassa luvussa.
- 21 Jonas 1991, 326.
- 22 Englanniksi kirjoitettu *The Gnostic Religion* (1957) on osittain päällekkäinen aiemmin saksaksi kirjoitetun teoksen *Gnosis und spätantiker Geist* kanssa.
- 23 Ks. Jonas 1991, ks. myös Filoramo 1990, 13.
- 24 Smith 1981, 803.
- 25 Tämä teoksen toiseen painokseen lisätty epilogi on tarkistettu versio aiemmin artikkelina ilmestyneestä tekstistä "Gnosticism and Modern Nihilism". (Social Research 19, 1952). Ks. Jonas 1991, xix.
- 26 Ks. Puech 1978a, 147; Puech korostaa tässä yhteydessä näkemystä, jonka mukaan juuri tämä suhde pahaan ja sen alkuperään on vaikuttanut gnostilaisuuden kerettiläiseen luonteeseen.
- 27 1978a, 185.